

POSVETA PROSTILNOGA HRAMA U DIOKLECIJANOVOJ PALAČI*

NENAD CAMBI
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 292:726.1(497.5)
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno: 1999-04-07
Received

Tema ovoga rada je problem posvete prostilnoga hrama u Dioklecijanovoj palači. Mnogi su autori u prošlosti i sadašnjosti pokušavali odgovoriti na pitanje kojem je božanstvu bio posvećen taj hram. Za to su pitanje slabo iskoristivi izvori iz kasnijega vremena (Toma Arhidakon i Antonio Prokulijan). Jedino točna i pouzdana analiza dekorativnih elemenata može pripomoći rješenju toga problema. Stoga autor ovoga priloga analizira čitavu dekoraciju pokušavajući utvrditi čija se simbolika javlja oko vratiju (dovratnici i nadvratnici) i frizu, a posebnu pažnju poklanja konzolama zakošene grede koja je stajala iznad nadvratnika. Naime, na toj se gredi nalaze konzole na kojima su prikazani likovi i biste raznih božanstava (dvije Viktorije, Sol, Heraklo i jedan nedovoljno definirani prikaz, možda Jupiter), a i neki drugi simbolički likovi koji više ili manje imaju veze s božanstvima (dva lisnata maskerona, Giganti i orao). Autor dolazi do zaključka da je hram imao panteistički karakter i da je u skladu s Dioklecijanovom religijskom reformom. Na temelju jasno utvrdivih nekongruentnosti svih dekorativnih traka dvaju blokova jedinstvene grede autor je došao do zaključka da je greda na spoju bila skraćena prigodom ugradbe. Po svoj prilici odsječeni su jedna konzola i dio polja među konzolama (metopa). Na nedostajućoj konzoli po svoj prilici je bila bista Jupitera. Razlog skraćivanja po svoj prilici leži u neskladu predviđenoga prostora na zdanju i prethodne klesarske pripreme. Šteta je što nije sačuvan zabat na kojem se vjerojatno nalazio ključ posvete.

Još pred nekoliko godina napisah članak posvećen metodologiji proučavanja skulpturalnoga programa Dioklecijanove palače.¹ Moj zaključak bijaše da dekoracija

* Ovaj rad objavljen je na engleskom jeziku u zborniku *Orbis Romanus Christianusque, Travaux sur l' Antiquité Tardive rassemblés autour des recherches de Noël Duval*, Paris 1995, 253-263. S obzirom na razmjerno skromnu cirkulaciju ovoga zbornika, odlučio sam članak

Dioklecijanove palače odražava političke, religijske, idejne i umjetničke tokove razvitka tetrarhijskoga doba. Atribucija bilo koje građevine, osobito hrama može se razlučiti samo na temelju ukrasa, jer druge metode, uključujući čak i povijesne izvore, osim dakako posvetnih natpisa, nisu pouzdane. Osobito je opasna kasnija tradicija, jer se može zasnivati na podacima koji vode u krivom pravcu. Budući da u konkretnom slučaju natpisa nema, moraju se temeljito proučiti svi reljefi koji su, međutim, dosta skromni te njihov međusobni položaj kako bi se dobili pouzdani rezultati glede programa pojedinih sadržaja toga velebnoga zdanja.

Prije osvrta na dekoraciju zapadnoga hrama prostilnoga tipa u religijskom sektoru Dioklecijanove palače nužno je dati pregled nekih ranijih pokušaja atribucije. Mnogi su istraživači ozbiljno uzeli ono što navodi Toma Arhiđakon koji je smatrao da je hram bio posvećen Asklepiju.² Izgledalo je vrlo prihvatljivo da je najvažniji hram u Dioklecijanovoj palači bio posvećen Bogu zdravlja, jer je car u doba abdikacije imao negdje između 60 i 65 godina što je u ono doba bila znatna starost.³ Nema dvojbe da je Dioklecijanu bila nužna Asklepijeva pomoć ne samo zbog podmaklih godina nego i zbog činjenice da je nekoliko mjeseci prije nego što je napustio prijesto bio ozbiljno bolestan i jedva je izbjegao smrt. Njegov oporavak tekao je vrlo sporo.⁴ Sumporni izvor koji se nalazi u neposrednoj blizini Palače također je mogao biti koristan caru kao što je i današnjim bolesnicima.⁵ U skladu s tim pretpostavkama s njima bijaše zavodljivo povezati u splitskoj katedrali razvijeni kult svetaca-vračeva, zaštitnika zdravlja i liječnika: Kuzme i Dantjana.⁶ To nije nimalo neobično, jer je i drugdje dobro znana pojava kristijanizacije poganskih kultova. Međutim, to je po svoj prilici ipak samo puka koincidencija, o čemu vidi dalje u tekstu. Na žalost, Toma ne donosi izvore svojih podataka u pitanju posvete hrama o kojem je ovdje riječ. Taj dio Tomina teksta glasi: "*In terra vero Getarum, que nunc Servia seu Rasia prope nuncupatur prope stagnum quoddam civitatem fecit construi quam ex suo nomine Diocliam appellavit. Et quia Dalmatinus erat origine, nobilius edificium prope Salonam edificari iussit in modum urbis munitissime, quasi imperiale palatium, in quo templa facta sunt ydolarum Jovis, Asclepii, Martis sicut apparet usque in hodiernum diem. In hoc edificio Diocletianus matrem suam habitari fecit, tradens ei Salonam cum tota provincia. Hoc edificium Spalatum dictum est a pallantheis, quod antiqui spaciosum dicebant palatium.*"⁷ Iz teksta nedvojbeno proizilazi da je Toma poznao tri hrama koja su tada bila vidljiva, a i nama su danas znana. Međutim, Toma je smatrao da je Dioklecijanov Mauzolej Jupiterov hram. To je vidljivo iz jednoga drugog njegova pasusa: "...*Videns ergo populum in divini*

tiskati na hrvatskom jeziku. Autorima nisu podijeljeni ni separati tako da je poznavanje ovoga rada uistinu slabo. Međutim, članak je ipak znatno proširen i popravljen u odnosu na prvu verziju, ali su teze iste i u osnovi nepromijenjene.

¹ N. CAMBI, 1988, 12 i d.

² T. ARHIĐAKON, 1894, cap. 4.

³ RE, 7/A 2, 1948, (Ensslin) 2421 i d., s. v. Valerius. Autor drži da je car rođen oko 240. A. DEMANDT, 1989, 47, bilj. 3 navodi da je rođen "vielleicht" 247.

⁴ S. WILLIAMS, 1985, 189.

⁵ N. IVANOVIĆ, 1981, 97 i d.

⁶ C. FISKOVIĆ, 1991, 419 i d.

⁷ Usp. bilj. 2.

cultus amore succrescere, statim aggredi cepit opus laudabile, et templum Jovis, quod in ipso augustali edificio excelsioribus fuerat structuri erectum ab ydolarum mundavit figmentis, ianuas in eo serasque constituens. Tunc solemnitate dedicationis indicta, magnus undique populus coadunatus est. Fecit ergo ex phano illo ecclesiam, consecrans eam in magna devotione et tripudio omnium, qui convenerunt, ad honorem dei et gloriose virginis Marie clerum autem ibi statuit qui divini cultu obsequia diebus singulis exerceret."⁸

Dioklecijanov je Mauzolej, danas splitska katedrala posvećena Marijini Uzašašću, najvažnije zdanje u Palači i jedina prava vertikalna što je nosila glavni arhitektonski naglasak. Po svoj prilici to je razlog što je Toma smatrao da je po srijedi bio Jupiterov hram. On u svoje vrijeme i svojim znanjem ni po čemu nije mogao znati da je spomenuto zdanje zapravo careva grobnica.⁹ Tako od tri hrama Toma je jedan smatrao da je bio posvećen Asklepiju, drugi Martu, dok je treći zapravo Mauzolej. Prema Tomi je hram o kojem je ovdje riječ mogao biti posvećen i Martu, a ne samo Asklepiju, jer on ne navodi koje od zdanja pripisuje pojedinom od navedenih božanstava. Stoga je Toma slabo upotrebljiv izvor što se tiče posvete prostilnoga hrama, a pogotovo zbog toga što ne navodi izvore svojih tvrdnji.

Drugi povijesni izvor koji spominje Dioklecijanove hramove je gradski kanćelir Antonio Proculiano iz 16. st.¹⁰ On je ponudio točne lokacije četiri hrama u Dioklecijanovoj palači pa čak ih je prilično točno opisao. Prema Prokulijanu Jupiterov hram bijaše smješten istočno od Peristila. Kao i Toma on je mislio na carev mauzolej, tadašnju i današnju splitsku katedralu. Prokulijan je atribuirao tri hrama što se nalaze zapadno od Peristila Kibeli, Veneri i Janu. On navodi da je jedan od prva dva bio oktogonalan, a drugi kružan, što je približno točno, jer su oba centralna, samo što su jedan i drugi okrugli. Četvrti pravokutni, što je također točno, izvor pripisuje Janu.

Pokojni kolega J. Medini, iznimni poznavatelj istočnih religija u Dalmaciji, mišljaše da je grupa (Jan, Venera) svojstvena Kibeli i da su stoga prihvatljivi podaci što ih donosi Prokulijan.¹¹ Slično su razmišljali i ostali istraživači.¹² Međutim, unatoč činjenici što je u sjevernom okruglom hramu (u kavani Luxor) pronađena lavlja šapa koja je mogla pripadati Kibelinu lavu, teško je povjerovati da je Kibelin položaj u hramskom dijelu Palače bio podređen Janovu, jer je pravokutni (navodno Janov) hram nedvojbeno najvažnije pozicioniran u prostoru zapadno od Peristila. Osim toga valja naglasiti da Prokulijan pripisuje Kibeli južni a ne sjeverni hram gdje je otkrivena spomenuta lavlja noga. Tako nije

⁸ T. ARHIDAKON, 1894, cap. 11.

⁹ Teže o hramu, a ne mauzoleju ponavljaju se ponekad i danas. N. Duval je u više navrata izrazio pretpostavku da je riječ o hramu, čak se i čudio što netko još uvijek misli da je posrijedi mauzolej. Međutim, to nije nikad napisao. Niz je razloga zbog čega ovo zdanje valja smatrati mauzolejem ili još bolje heroonom (*Templum Divi Docletiani*). Ovdje, naravno, nije moguće iznijeti argumentaciju u prilog jedne takve pretpostavke, ali razlozi tome mišljenju su tipološko-arhitektonske i ikonografske naravi.

¹⁰ Š. LJUBIĆ, 1880, 197-238. Usporedi i hrvatski prijevod dijela teksta koji se odnosi na Dioklecijanovu palaču: M. MARASOVIĆ-ALUJEVIĆ, 1984, 98 i d.

¹¹ J. MEDINI, 1981, 376 i d.

¹² J. MARASOVIĆ - T. MARASOVIĆ, 1968, 18; T. MARASOVIĆ, 1982, 116.

vjerojatno da je Prokulijan ispravno prenio neki antički izvor, ako ga je uopće imao u rukama. Ni on ne navodi izvore svoje informacije. Imena božanstava kojima su posvećeni Dioklecijanovi hramovi vjerojatno su bila nestala iz lokalne memorije još prije Tome. Kad bi se Tomini i Prokulijanov tekst glede posvete podudarali, njih bi svakako valjalo uzeti u obzir, ali se oni ne preklapaju ni u jednoj pojedinosti i oba su po svoj prilici fantastične pretpostavke obrazovanih autora. Drugi izvori, dakako, iz kasnijih vremena, još su mnogo manje vjerodostojni.¹³

Tako jedina mogućnost da se utvrdi izvorna posveta hrama prostitilnoga tipa preostaje samo precizna analiza ikonografskoga programa. Većina autora koji su se bavili Dioklecijanovom palačom nije dublje ni ulazila u problem posvete hrama.¹⁴ Neki su se, doduše, oprezno upuštali u atribucije, ali bez analize dekoracije.¹⁵ Samo je H. Wrede načinio korak naprijed, ali i on je pošao od krivih premisa i nerazumijevanja nekih pojedinosti.¹⁶ Kriva mu je premissa da je prostitilni hram bio pouzdano posvećen Jupiteru. On drži da je činjenica što se hram nalazi u aksijalnoj simetriji u odnosu na Dioklecijanov Mauzolej (grob Jupiterova sina) indicija da je on bio posvećen Jupiteru.¹⁷ Međutim, ipak valja naglasiti da je njegov metodološki pristup bio ispravan.

Jedini pravilan put za rješavanje problema jest, kao što je to već gore navedeno, proučavanje cjelovitog programa, ne samo grede s konzolama na kojima su prikazani likovi i biste bogova te floralni maskeroni nego i drugih reljefa.

Na oba dovratnika i na nadvratniku prikazani su eroti u viticama loze kako beru grožđe (Sl. 1.). Dionizijska berba je helenistički motiv koji je stekao veliku popularnost u grčkoj i rimskoj umjetnosti.¹⁸ Motiv se ne nalazi samo na vratima, frizovima i dr. nego i na nadgrobnim spomenicima (are,¹⁹ sarkofazi²⁰ i stele²¹). Svi ti spomenici odražavaju dionizijsku simboliku, premda motiv postupno dobiva dekorativni karakter. Dionizijsku su simboliku mogli shvatiti samo ljudi upućeni u tu religiju. Teatarske maske u kasetonima svoda hrama i u središtu girlande na zapadnom unutrašnjem zidu teško da su pripadali dionizijskoj tematici, jer se njihova široka uporaba u Dioklecijanovoj palači, bez obzira na karakter pojedinoga zdanja, može objasniti jedino kao dekoracija, bez dubljega smisla.²² Vjerojatno

¹³ Na primjer P. Nicolini u D. FARLATI, 1751, 489.

¹⁴ G. NIEMANN, 1910, 80 i d. Taj autor samo navodi da nema nekoga natpisa ili bilo kakvog drugog odlučnog podatka o posveti hrama. E. HEBRARD, 1912, 100; F. BULIĆ, 1929, 59; C. FISKOVIĆ, 1991, 421 i d. ne osvrću se osobito na taj problem.

¹⁵ J. MARASOVIĆ - T. MARASOVIĆ, 1968, nav. mj.; T. MARASOVIĆ, 1982, nav. mj.

¹⁶ H. WREDE, 1981, 66 i d.

¹⁷ ISTI, 1981, 66.

¹⁸ O tome motivu usp. J. M. C. TOYNBEE - J. B. WARD PERKINS, 1950, 1 i d.

¹⁹ Usp. na primjer vrlo važnu aru iz Danila. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 853, T. LXXI (usp. prednju stranu).

²⁰ Usp. na primjer sarkofag Albije Kale na zapadnoj nekropoli Salone. F. BULIĆ, 1910, 55, br. A4161, te str. 65.

²¹ Usp. na primjer stelu Viktora iz Narone. N. CAMBI, 1980, 135 i d., sl. 11.

²² Takav se ukras nalazi na brojnim vijencima i drugoj dekoraciji. Usp. SH. MCNALLY, 1996, 13 i 61, sl. 50, 52, 57, 82, 84, 86, 88, 90, 93 i dr.

Sl. 1. Vrata prostilnoga hrama u Dioklecijanovoj palači.
Fig. 1. The entrance of the prostyle temple in Diocletian's palace.

samo maske u Mauzoleju sadrže sepulkralnu simboliku.²³ Drugi su motivi još mnogo značajniji, osobito oni na bogato ukrašenoj gredi koja se nalazi odmah iznad vrata (Sl. 1.). Greda nema nikakvu konstruktivnu namjenu. Ona se nalazi odmah iznad nadvratnika i znatno je izbočena u odnosu na pročelje hrama. Svojim istaknutim položajem ona naglašava ulaz. Ovakav način dekorativnoga proširenja okvira vrata je karakterističan za istočnu arhitekturu (na primjer ulaz hrama Bakha u Balbeku).²⁴ Grede s konzolama poput slično oblikovanih geisa nastale su još u kasno helenističko doba (2. st. prije Krista) i po svoj prilici su podrijetlom iz istočnoga dijela sredozemnoga svijeta, iako njihov nastanak nije sasvim jasan. U ranijem razdoblju njihova razvitka konzole su bez ukrasa, a u ranije carsko doba često su ukrašene listovima akantusa.²⁵ Takvih geisa ima na čitavu Sredozemlju, osobito u Italiji i Rimu,²⁶ a naravno ima ih i u nas, na primjer na hramu Augusta i Rome u Puli,²⁷ te na hramu namijenjenju carskom kultu u Naroni.²⁸

Splitska se greda sastoji od dva bloka od vapnenca koji stoje na dvije istaknute volute ukrašene akantusovim viticama (Sl. 1.).²⁹ Te volute su odvojene i one ne podržavaju gredu, budući da je ona uglavljena u zid hrama. Volute imaju zapravo samo vizualni efekt. Gornji dio grede ukrašen je uspravnim ili obrnutim palmetama. Konzole se pojavljuju ispod gornjega friza, a ima ih po pet na svakome bloku. Ukupno ih je, dakle, deset. Konzole su odvojene od friza palmeta uskom i plitkom izbočenom trakom. Prostor iznad konzola je lagano zakošen i ukrašen pleternim ukrasom kakav se često pojavljuje kao ukras arhitektonskih dijelova Palače. Kao i inače, među konzolama su polja poput metopa koja su različito ukrašavana. U sredini tih površina su rozete, teatarske maske i košare pune plodova. U lijevoj bočnoj metopi nalazi se beolski štit, a u desnoj košara s voćem. Zanimljivo je da su cvjetovi četvero, petero ili više laticni. Dvije teatarske maske su gotovo posve identične, samo je prva obrnuto postavljena u odnosu na drugu. Ispod konzola su dentikuli, a sam rub grede ukrašavaju ovali među kojima je strjelica (jonska kima). Sve su konzole i metope istih dimenzija i oblika osim bočnih. Razlike proistječu iz činjenice što su kutne konzole postavljene diagonalno u odnosu na ostale. Zbog toga je i njihov oblik peterokutan, dok su ostale pravokutne i okomite u odnosu na nadvratnik. Vanjska strana svih konzola osim bočnih je volutno oblikovana i pokrivena akantusovim listom. Peterokutne konzole nemaju volutni završetak nego su okružene samo uskom i ravnom trakom.

Prva i posljednja peterokutna konzola pokazuje čitave likove Viktorija (Nike), božice pobjede.³⁰ Ikonografija Viktorije je vrlo davno formirana. Ona je

²³ One su upotrijebljene u frizu u unutrašnjosti Mauzoleja i kasetonima stropa ophoda oko Mauzoleja. Usp. SH. MCNALLY, 1996, sl. 53.

²⁴ Usp. B. ANDREAE, 1973, 568, sl. 807.

²⁵ O tom tipu arhitektonskih elemenata H. von HESBERG, 1980, 21 i d. Još u helenističko doba ponekad se pojavljuju životinjske protome. Usp. H. von HESBERG, 1980, 60 i d, T. 5, 4 (Delos).

²⁶ H. von HESBERG, 1980, 95 i d.

²⁷ ISTI, 1980, 209 i d.

²⁸ N. CAMBI, 1980, 141, sl. 23.

²⁹ O gredi usp. SH. MCNALLY, 1996, 49 i d.

³⁰ Viktorija obično drži trofej u ruci ili ga nosi na ramenu. Usp. E. SIMON, 1990, 240 i d, sl. 310, 315.

pratitelj Jupitera (Zeusa), gotovo kao neka vrsta atributa, jer se pokazuje u manjem omjeru, kako stoji na njegovu dlanu, kao na primjer na Fidijinu kipu Zeusa iz Olimpije.³¹ Ona je pratitelj i Atene Partonon i prikazana je također na njenu dlanu.³² I neki tipovi božice Rome (mješeviti i Atena tip) drže Viktoriju na dlanu.³³ Viktorije ponekad stavljaju vijenac na glavu rimskih careva.³⁴ Viktorija prikazana na ključnom kamenu Zapadnih vrata Dioklecijanove palače pripada također carskoj simbolici.³⁵ Prema tome, Viktorija ima istaknuto mjesto u carskoj ikonografiji. Na ovoj gredi ona je povezana s ostalim bogovima, očevidno proširujući njihovu izvornu religijsku i simboličku poruku. Postoje li među ova dva Viktorijina lika neznatne razlike, nije sigurno. Dok je lijeva u ruci držala tropaion, desna je oštećena tako da nije jasno je li na istom mjestu bio isti atribut.

Na dvije sljedeće konzole izrađene su glave čija kosa, brada i brkovi završavaju poput listova. Vrlo su male razlike između ova dva lika. Ovaj motiv se javlja u akantusovim viticama u rimskoj carskoj umjetnosti 2. i 3. st.³⁶ Iz tih maskerona izbijaju akantusove vitice koje ukrašavaju frizove mnogih građevina. Ovdje su maskeroni prikazani bez vitica. Lisnati maskeroni sličje personifikacijama kao što su Ocean,³⁷ ili mistična kiša na Markovu stupu u Rimu.³⁸ Takvi maskeroni su posljednji put bili upotrijebljeni na hramu boga Sola što ga je podigao Aurelijan u Rimu u posljednjoj četvrtini 3. st.³⁹ Postoji li neka religijska pozadina ovakve uporabe u arhitektonskom elementu na kojem se nalaze i druga božanstva kao što je slučaj u ovom hramu? To je, svakako, moguće, ali ipak teško je odlučno tvrditi. H. Wrede pretpostavlja da ovi maskeroni prikazuju lica divljih i okrutnih Giganata, čije se čitave figure javljaju na sljedećim konzolama. Taj autor drži da Giganti pripadaju Jupiterovoj ikonografiji. Međutim, Wrede nije zapazio lisnati karakter ovih maskerona.⁴⁰ Ovakve glave nemaju ništa zajedničko s Gigantima, čak ni njihova glava nije toliko divlja i okrutna. Ona je lisnato bradata i kosmata, samo malo smrknuta, a u drugim pojedinostima se ne razlikuje od glava bogova. Kad bi ovo bile glave Giganata, tada bi oni bili izrađeni na četiri konzole i natkriljavali bi sve ostale prikaze, a to ne bi bilo logično.

Na sljedeće dvije konzole pojavljuju se čitavi likovi Giganata. Oni imaju nago tijelo i zmijske noge. Prvi poput telamona s obje ruke podržava vrh konzole. Striktno simetrična kompozicija tijela je bila vrlo prikladna za ukrašavanje površine konzole. Drugi Gigant također izgleda kao telamon, ali on podupire vrh

³¹ Usp. W. FUCHS, 1983, 202 i d, sl. 218; A. STEWART, 1990, 159 i d, sl. 372-375.

³² W. FUCHS, 1983, 229 i d, sl. 250; A. STEWART, 1990, 157 i d, sl. 361-364.

³³ C. C. VERMULE, 1959, 29 i d, T. I-VII; X, 1.

³⁴ Vidi na primjer vjerojatni lik Konstancija Klora na decennalia reljefu na Forumu u Rimu, H. P. L'ORANGE, 1984, 30, 111, T. 2b ili na pilastru s likovima tetraha koje kruni Viktorija iz Gamzigrada u Srbiji, D. SREJOVIĆ, 1986, sl. 5-7.

³⁵ N. CAMBI, 1981, 6 i d.

³⁶ J. M. C. TOYNBEE - J. B. WARD PERKINS, 1950, 13.

³⁷ Usp. takve sarkofage koji potječu iz radionica grada Rima, A. RUMPF, 1939, 8, br. 29, 11, br. 32, 33, itd. Slična se glava javlja i na fragmentu sarkofaga izrađenoga u radionicama grada Rima podrijetlom iz Dalmacije: N. CAMBI, 1977, 449, sl. 25.

³⁸ B. ANDREAE, 1973, sl. 536. Kiša ne pada samo iz brade nego i s ruku i krila.

³⁹ F. TOEBELMANN, 1923, 111, sl. 86; H. KÄHLER, 1937, 94 i d, sl. 4, 7, 8, 11; J. M. C. TOYNBEE - J. B. WARD PERKINS, 1950, 22, T. XI, 3.

⁴⁰ H. WREDE, 1981, 67 i d.

volute samo jednom rukom. Za razliku od lisnatih maskerona Giganti imaju mnogo čvršću vezu s bogovima. Najteži trenutak božanskoga održanja bijaše okrutna bitka protiv Giganata, a pobjeda bogova je vrhunac njihove slave. Svi bogovi i božice sudjelovali su u toj borbi, ipak Zeus je imao vodeću ulogu. Dva Giganta su *pars pro toto* za Gigantomahiju, iako su upotrebljeni u za to neobičajenoj ikonografskoj varijanti. To je razlog zbog čega ovi Giganti nemaju samo dekorativno nego i simboličko značenje. Gigantomahija istodobno pripada i carskoj ikonografiji, i to zbog toga što je ova posljednja bliska božanskoj jer se s njom uspoređuje. Dioklecijanove pobjede time se stavljaju uz bok Jupiterovim. Neophodno je naglasiti da ove figure Giganata nisu bile uspješno interpretirane prije nego što im je točno ime dao H. Kähler godine 1968.,⁴¹ ali je njegova interpretacija protekla nezapaženo.⁴² Stoga H. Wrede nije bio prvi koji je ova fantastična bića točno pripisao Gigantima.⁴³

Bista Sola (Sunce) može se lako raspoznati zbog njegovih jasnih atributa (bič i radijalna kruna). Obožavanje sunca je staro koliko i čovječanstvo. U Grčkoj i Rimu kult Sola (Helios) nije bio toliko važan kao u ranijim periodima, ali je ipak zauzeo znatnu ulogu u nebeskoj religiji, unatoč tome što on nije bio ubrajan među tzv. Olimpijska božanstva. Kasnije su svemoćne sunčeve zrake polako ulazile u antički religijski sustav. Čak i bez grčke intervencije, sunce se znatno štovalo.⁴⁴ Pod Aurelijanom Sol je postao glavno božanstvo službene religije i to je ostao i dalje, iako u manjem opsegu.⁴⁵ Sol je igrao znatnu ulogu u carskom kultu. Helenistički su vladari od Heliosa posudili radijalnu krunu. Oni su se tako pokazivali kao Sunčeva emanacija i utopijska vizija boljih vremena.⁴⁶ Rimski su vladari također iskoristili sunčevu simboliku i uzeli radijalnu krunu kao carski simbol, a mnogi od njih bijahu i veliki obožavatelji sunca.⁴⁷ Među njima najveći Solov poklonik bijaše jedan od Iliriciana - Aurelijan, a kasnije i Konstancije Klor. Klorov je sin Konstantin Veliki, kao poklonik sunca, povezo njegovu štovanje sa svojom vizijom križa.⁴⁸ Dioklecijan je također bio obožavatelj sunca, iako u nešto manjem opsegu.⁴⁹

Heraklo koji se pojavljuje na sljedećoj konzoli može se pouzdano identificirati zbog kože Nemejskoga lava koja mu pokriva glavu.⁵⁰ Heraklo je kao Jupitrov sin izravno povezan s Olimpijcima. On odražava religijsku pozadinu tetrahije kao božanski pokrovitelj drugoga tetrahja Maksimijana.

⁴¹ Na primjer G. NIEMANN, 1910, 85 i E. HEBERARD - J. ZEILLER, 1912, 103 su smatrali da je riječ o malim genijima čije noge završavaju zmijskim glavama.

⁴² H. KÄHLER, 1961-62, 106.

⁴³ H. WREDE, 1981, 67 i d.

⁴⁴ Sunčeva se kočija pojavljuje kao kozmički simbol na istočnom zabatu Partenona. Usp. R. LULLIES, 1956, 39, sl. 6 ili A. STEWART, 1990, 152 i d, sl. 347. Kasnije Sunce dobija još snažniji kult i mnogo bogatiju ikonografiju. Usp. na primjer metopu iz Troje, M. BIEBER, 1967, 124, sl. 488.

⁴⁵ O kultu Sola u Rimu usp. J. FERGUSON, 1970, 44 i d.

⁴⁶ ISTI, 1970, 45.

⁴⁷ J. FERGUSON, 1970, 46; A. ALFÖLDI, 1980, 57.

⁴⁸ J. FERGUSON, 1970, 54; A. ALFÖLDI, 1980, 1.c.

⁴⁹ J. FERGUSON, 1970, 55.

⁵⁰ Čudno je da je G. NIEMANN, 1910, 85 mislio da glava nema jasnih atributa, dok su E. HEBERARD - J. ZEILLER, 1912, 103 držali da bista pripada Apolonu.

Na sljedećoj konzoli je prikazan čitav lik orla, Jupiterove ptice koja vrhovnoga boga karakterizira kao božanstvo nebesa. Munja među orlovim pandžama je aluzija na Jupitera Fulguratora (gromovnika), što je jedan od aspekata njegove božanske naravi.

Stariji bradati čovjek prikazan je na sljedećoj konzoli. Na žalost, ova bista nema neki odlučujući atribut koji bi otkrio identitet prikaza. Vrpce koje se pojavljuju iza glave mogu upozoravati da je čovjek imao vijenac, iako sam predmet nije raspoznatljiv. Vijenac, međutim, nije dovoljna odrednica. Ranije se ova bista pripisivala Jupiteru. H. Wrede je bio istoga mišljenja.⁵¹ Tako je on došao do zaključka da Jupiter zauzima najistaknutije mjesto među drugim likovima na gredi, jer elementi njegove simbolike zauzimaju dvije konzole (orao i bista).⁵² Međutim, to ipak nije posve točno budući da i neke druge figure kao Viktorija i Giganti te lisnati maskeroni također zauzimaju po dvije konzole. Doduše, i Giganti pripadaju Jupiterovu likovnom repertoaru, ali su oni u najmanju ruku povezani i s drugim bogovima.

Konačno na posljednjoj konzoli nalazi se i druga Viktorija. Likovi Viktorija, dakle, počinju i završavaju seriju konzola. Ove su konzole, kao što je već rečeno, drukčije oblikovane i nešto veće. Religijska simbolika Viktorija već je ranije objašnjena.

Na samom kraju grede još su dvije konzole, jedna na jednoj, a druga na drugoj strani. Na njima nema figura jer su one pokrivene akantusovim listom, kao što je to i inače uobičajeno. One, dakle, imaju samo dekorativnu svrhu.

Friz uzduž južne strane hrama pokazuje niz antitetički postavljenih grifona sa strane kantarosa te još neke motive.⁵³ Ispod grifona se pojavljuju glave i noge nekih životinja oborenih na leđa. Čini se da je riječ o teško odredivu karakteru životinja (konji ili možda srndači) koji su po svoj prilici pali kao žrtve grifona. Ove životinje su dosta oštećene što se ne može reći za ostali dio friza. Približno u sredini friza nalazi se također jedan lisnati maskeron poput onih na konzolama, ali je bogatiji listovima iz kojih postrano izlaze akantusove vitice. Maskeron odvaja dva niza grifona. Friz se nastavljao i na začelnoj strani gdje se u sjevernom kutu javljaju eroti sa strana kantarosa namjesto grifona. Isti se friz gotovo pouzdano nalazio i na suprotnoj, sjevernoj strani hrama. Ta je strana zakrivljena kasnijim kućama. Ima li ovaj friz neko religijsko značenje? To je doista teško tvrditi, ali ipak valja upozoriti da su grifoni svete životinje i Apolona i Dionisa.⁵⁴ Znači li to da je i neki od ovih božanstava bio čašćen u ovom hramu? Ovakvi se reljefi nalaze i na prizorima koji nemaju ništa zajedničko ni s Apolonom ni s Dionisom. Međutim, budući da se na dovratnicima i nadvratnicima javlja dionizijska berba erota te erot sa strane kantarosa, vjerojatnije je ipak da friz nosi simboličku poruku. Tako bi i ovaj reljef mogao biti još jedna indicija da se ovdje slavio i Dionis. Kako Dionis pripada olimpijskoj sferi božanstava i kako je dionizijska religija bila vrlo proširena u kasnom carstvu, ona je lako mogla naći svoje mjesto u ovom hramu.

⁵¹ H. WREDE, 1981, 63. Isto drži i SH. MCNALLY, 1996, 49.

⁵² H. WREDE, 1981, 69.

⁵³ SH. MCNALLY, 1996, 47 i d.

⁵⁴ E. SIMON, 1962, 749; Usp. također EAA, 3, 1960, 1061, s.v. griffo.

Prije konačnoga zaključka o problemu posvete hrama, bilo bi neophodno analizirati problem koji proistječe iz činjenice što dva bloka jedne te iste grede nisu istih dimenzija. Desni blok je kraći nego lijevi. Očividno je da je desni blok bio skraćen prije nego što bijaše uzidan. Središnje palmete u gornjem ukrasnom elementu se očito ne spajaju pravilno. Glavni dokaz da je desni blok skraćen jest činjenica što se oba bloka spajaju jednom metopom koja je znatno većim dijelom na lijevom, a tek manjim na desnom. Ona na lijevom bloku je gotovo završena, osim što joj je nedostajalo oivičenje s desne strane, a ono je po logici stvari moralo biti na istom bloku. Na desnom bloku se sačuvao samo već spomenuti mali dio metope, i to bez okvirne dekoracije. To znači da je na tome bloku morala izvorno biti još jedna čitava metopa. Ako je ovaj zaključak točan, to bi značilo da je svaki blok na spoju imao po jednu metopu. Međutim u tome bi slučaju približno po sredini grede stajale dvije metope koje se međusobno povezuju. To je, međutim, nelogično jer bi to predstavljalo ne samo ružan spoj, nego bi to bilo i očividno remećenje ritma pravilne izmjene konzola i metopa. Dvije metope po sredini grede u osi vrata stajale bi posve izvan njihova izmjeničnog ritma. Likovna i simbolička logika zahtijevala bi također i jedan snažniji naglasak u središtu grede, a to znači još jednu konzolu. Prema tome, evidentne nekongruentnosti elemenata dekoracije na spoju dvaju blokova nameću zaključak da je greda bila skraćivana i to uglavnom samo na desnoj strani.

Desni blok je u odnosu na lijevi kraći za približno 10%, a to znači da su s desnoga mogle biti odrezane upravo jedna konzola i veći dio metope, a od lijevoga samo njezin obrub. Konzola na sredini grede je morala nositi najvažniju bistu čitavoga niza. Na toj nedostajućoj konzoli bi se mogla očekivati bista Jupitera. Zaista bi bilo hijerarhijski mnogo ispravnije da je u sredini bio Jupiter, a ne bočno, poslije Sola i Herakla. U tome slučaju bista kosmatoga i bradatoga muškarca ne bi bila Jupiter. Uostalom, ona i nema neki pouzdani Jupiterov element. Stoga je ona mogla pripadati nekom drugom starijem božanstvu - na primjer Neptunu, Hadu, Asklepiju ili nekom drugom koji ima slične ikonografske karakteristike. Taj lik je tek kasnije (poslije skraćivanja grede) mogao biti smatran Jupiterom. Na žalost, sve je ovo teško dokazivo, ali je ipak vrlo vjerojatno. Razlog skraćivanja su po svoj prilici bili problemi nesuglasnosti predviđenoga mjesta za uzidavanje vijenca u zidnu masu hrama i prethodnoga klesarskoga posla.

Svi likovi na konzolama su očito međusobno vrlo bliski i tvore skladnu skupinu. Jedino joj lisnati maskeroni izgledaju strani. Jesu li ti maskeroni imali neko dublje značenje ili su bili pusta dekoracija, teško je reći, ali s obzirom na prije spomenutu pojavu na Aurelijanovu hramu Sola u Rimu, nije isključeno da s tim božanstvom ima neki nama skriveni dodir. Međutim, sve ostale figure imaju veze s rimskim božanskim sustavom. Kako dekoracija aludira na više božanstava, hram je mogao imati panteistički karakter. Serija konzola s raznim božanstvima i njihovom simbolikom upućuje na jedan sintetički religijski skup. Sve je to u skladu s Dioklecijanovim naporima oživljavanja rimske tradicionalne religije. U tome sustavu je Jupiter kao nebesko božanstvo i *deus pater* tetrarhije imao najvažnije mjesto.⁵⁵ O tome sintetičkom religijskom karakteru govore i ostali

⁵⁵ *Aurelius Victor* 39, 49 navodi da je Dioklecijan bio zaštitnik stare religije: "*veterrimae religionis castissimae curatae*". Usp. i A. DEMANDT, 1989, 58 i d.

dekorativni elementi friza hrama te dovratnika i nadvratnika. Ovakvo prikazivanje bista božanstava kojima je hram bio posvećen javlja se na nadvratnicima nekoliko hramova u Siriji.⁵⁶ Na tim nadvratnicima, međutim, nema konzola, ali je ikonografska i likovna koncepcija predstavljena odvojenim bistama.

Sva gore iznesena razmišljanja nemaju samo dekorativni karakter i namjenu. Da to nije bilo tako, tada bi konzole bile ukrašene samo akantusovim listovima, kao što je to i na većini ostalih vijenaca, geisona i zabata u Dioklecijanovoj palači.⁵⁷ Uostalom, takve figuralne konzole nisu bile česte ni drugdje u rimskom svijetu. U ovom trenutku nije moguće posebno upozoriti na neku paralelu. Jedan fragment s bustom nekoga bradatoga božanstva, čuva se u Muzeju u Burdeauxu.⁵⁸ Stoga je ovaj prostil zajedno s dva tolosa očito pripadao Dioklecijanovu religijskom sustavu pa je ovaj dio Palače pravilno nazivati religijskim sektorom. Budući da ipak nije moguće pouzdano tvrditi da su Prokulijanovi navodi točni, o njihovoj posveti na žalost ništa ne znamo.

Ključ posvete prostilnog hrama sasvim je sigurno bio na centralnom zabatu na prednjoj strani zdanja, ali taj arhitektonski element, kao i stupovi koji su ga držali, nedostaju. Da su se ti elementi očuvali, sigurno ne bi bila nužna ova rasprava.⁵⁹ Zabat, greda i geisoni na začelnoj strani hrama nemaju neke posebne dekoracije, osim vijenca u sredini trokutnoga prostora, ali je taj element općenitoga karaktera. Zanimljivo je da greda ima konzole, ali su one ukrašene uobičajenim akantusovim listovima.

LITERATURA:

- ALFÖLDI, A., 1980. - A. Alföldi, *Die monarchische Repräsentationen in römischen Kaiserreiche*, Darmstadt.
- ANDREAE, B., 1973. - B. Andreae, *L'art de l'ancienne Rome*, Paris.
- ARHIĐAKON, T., 1894. - Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana*, Zagreb.
- BIEBER, M., 1967. - M. Bieber, *The Sculpture of Hellenistic Age*, New York.
- BULIĆ, F., 1910. - Frane Bulić, Escavi nella necropoli antica pagana di Salona detta Hortus Metrodori negli anni 1909 e 1910., *BASD*, 33.
- BULIĆ, F., 1929. - Frane Bulić, *Kaiser Diokletians Palast in Split*, Zagreb.
- CAMBI, N., 1977. - Nenad Cambi, Die stadtrömische Sarkophage in Dalmatien, *AA*, 1977, 444-459.
- CAMBI, N., 1980. - Nenad Cambi, Antička Naron - Urbanistička topografija i kulturni profil grada, *Izdanja HAD*, 5.
- CAMBI, N., 1981. - Nenad Cambi, Križ na zapadnim vratima Dioklecijanove palače u Splitu, *KB*, 11-12.

⁵⁶ TH. KRAUS, 1967, 294, 402, sl. 402.

⁵⁷ Konzole s figurama javljaju se još samo na gredi ophoda oko careva mauzoleja, SH. MCNALLY, 1996, 45, sl. 50, 52.

⁵⁸ Vidio sam je prigodom nedavnoga posjeta tome muzeju. Ne znam gdje je objavljena.

⁵⁹ E. HEBRARD - J. ZEILLER, 1912, 100 (T. između 96 i 97 str.) rekonstruirali su taj zabat vrlo slobodno, ali bez ikakvih stvarnih elemenata. Po svojoj prilici su željeli samo pokazati da je zabat bio skulpturalno ukrašen.

- CAMBI, N., 1988. - Nenad Cambi, Pristup razmatranju skulpturalnog programa Dioklecijanove palače u Splitu, *KB*, 19.
- DEMANDT, A., 1989. - A. Demandt, *Die spätantike, Römische Geschichte vom Diokletian bis Justinian 284-565 n. Chr.*, München.
- EAA - *Enciclopedia dell' arte antica, classica ed orientale*, Roma.
- FARLATI, D., 1751. - Daniele Farlati, *Illyricum Sacrum*, 1, Venetiis.
- FERGUSON, J., 1970. - J. Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, London.
- FISKOVIĆ, C., 1991. - Cvito Fisković, Humanizacija sred Dioklecijanove palače u Splitu, *Mogućnosti*, 5-7.
- HEBRARD, E. - ZEILLER, J., 1912. - E. Hebrard - J. Zeiller, *Spalato, le palais de Diocletien*, Paris.
- FUCHS, W., 1983. - W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, München.
- von HESBERG, H., 1980. - H. von Hesberg, *Konsolengeisa des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit*, Mainz.
- IVANOVIĆ, N., 1981. - N. Ivanović, Povijest splitskih toplica, *KB*, 11-12.
- KÄHLER, H., 1937. - Hainz Kähler, Zum Sonnentempel Aurelianus, *RomMitt*, 53.
- KÄHLER, H., 1961-1962. - Hainz Kähler, Split i Piazza Armerina, Rezidencije dvaju careva tetarha, *Urbs*, 4.
- KRALJEVIĆ, Lj., 1995. - Lj. Kraljević, O Eskulapovu hramu u Dioklecijanovoj palači u Splitu, *Liječnički vijesnik*, 17, Zagreb.
- KRAUS, TH., 1967. - Th. Kraus, *Das römische Weltreich*, Berlin.
- L' ORANGE, H. P., 1984. - H. P. L'Orange, *Diocletian bis zu den Konstantin Sohnen*, Berlin.
- LULLIES, R., 1956. - R. Lullies, *Griechische Plastik*, München.
- LJUBIĆ, Š., 1880. - Šime Ljubić, *Commissiones et relationes venetae*, 2, Zagreb.
- MARASOVIĆ, T. - MARASOVIĆ, J., 1968. - Jerko Marasović - Tomislav Marasović, *Dioklecijanova palača u Splitu*, Zagreb.
- MARASOVIĆ, T., 1982. - Tomislav Marasović, *Dioklecijanova palača*, Beograd.
- MARASOVIĆ-ALUJEVIĆ, M., 1984. - M. Marasović-Alujević, Prokulijanov govor splitskoj općini 1558. i njegovo značenje za kulturno-povijesna i filološka istraživanja, *KB*, 15.
- MCNALLY, SH., 1996. - Sh. McNally, *The Architectural Ornament of Diocletian's Palace at Split*, Oxford.
- MEDINI, J., 1981. - Julijan Medini, *Maloazijske religije u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Zadar (neobjavljena doktorska disertacija).
- NIEMANN, G., 1910. - G. Niemann, *Der Palast Diokletians in Spalato*, Wien.
- REALENCYCLOPADIE der Altertumswissenschaft*, Stuttgart.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1989. - Duje Rendić-Miočević, "Princeps Municipi Ridentarum". Uz novi epigrafički nalaz u Danilu Gornjem (Rider), *Iliri i antički svijet*, Split.
- RUMPF, A., 1939. - A. Rumpf, Die Meerwesen auf den antiken Sarkophag Reliefs, *ASR*, 5, 1, Berlin.

- SIMON, E., 1962. - Erika Simon, Zur Bedeutung des Greifen in der Kunst der Kaiserzeit, *Latomus*, 21.
- SIMON, E., 1990. - Erika Simon, *Götter der Römer*, München.
- SREJOVIĆ, D., 1986. - D. Srejšović, Felix Romuliana: carska palata ili ...?, *Starinar*, 37.
- STEWART, A., 1990. - A. Stewart, *Greek Sculpture*, New Haven-London.
- TOEBELMANN, F., 1923. - F. Toebelmann, *Römische Gebälke*, Heidelberg.
- TOYNBEE, J. M. C. - WARD PERKINS, J. B., 1950. - J. M. C. Toynbee - J. B. Ward Perkins, Peopled Scrolls: A Hellenistic Motif in Imperial Art, *PBSR*, 17.
- VERMULE, C. C., 1959. - C. C. Vermule, *The Goddess Roma in the Art of the Roman Empire*, Cambridge.
- WILLIAMS, S., 1985. - S. Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, London.
- WREDE, H., 1981. - H. Wrede, Eine tetrarchische Gigantomachie in Split, *JAC*, 24.

Nenad Cambi: THE DEDICATION OF THE PROSTYLE TEMPLE WITHIN
DIOCLETIAN'S PALACE

S u m m a r y

The theme of the paper addresses the problem of the dedication of the prostyle temple within Diocletian's palace in Split. Many authors both past and present have attempted to answer the question to what god was the temple consecrated. Sources from later periods (such as the archdeacon Thomas and Antonius Proculianus) are poorly useful. Only a correct and reliable analysis of the decorative elements can help solve the problem. For this reason the author of the paper analyses the entire decoration in an attempt to establish whose symbols appear around the entrance (jambs and lintels) and the frieze, paying special attention to the consoles of the curved beam which stood over the lintel. Namely, consoles are located on this beam which display figures and busts of different gods (two Victorias, Sol, Hercules and an insufficiently defined image, perhaps of Jupiter) and of other symbolic figures who are more or less connected with gods (two foliated masks, Giants and an eagle). The author concludes that the temple was of a pantheistic nature and that it was in accord with Diocletian's religious reform. On the basis of a clearly evident incongruity of all the decorative strips of the two blocs of the single beam the author concludes that the beam was shortened at the junction when it was put into its place. In all probability a console and a part of the field between the consoles (the metope) were cut off. It is likely that a bust of Jupiter was located on the missing console. The reason for the shortening probably lies in the discord between the anticipated space within the building and the preparations made by the stonecutters. It is a disadvantage that the gable which probably contained the key to the dedication has not been preserved.